

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М. П. ДРАГОМАНОВА

УДК 81'373.612(091):671.12(042.3)

Сібрук Анастасія Володимирівна

**СТРУКТУРА ТА СЕМАНТИКА НАЗВ ПРИКРАС
(на основі пам'яток XI–XIV ст.)**

10.02.01 – українська мова

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Київ – 2011

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі українознавства Гуманітарного інституту Національного авіаційного університету, Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України.

Науковий керівник: доктор філологічних наук, доцент
Межжеріна Ганна Валентинівна,
Національний авіаційний університет, професор
кафедри філологічних та природничих дисциплін.

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук, професор
Леута Олександр Іванович,
Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова, професор кафедри
української мови;

кандидат філологічних наук, доцент
Гнатюк Лідія Павлівна,
Інститут філології Київського національного
університету імені Тараса Шевченка, доцент
кафедри історії та стилістики української мови.

Захист відбудеться „21” червня 2011 року о 12 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К. 26.053.04 у Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова (01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9).

Із дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9).

Автореферат розіслано „17” травня 2011 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

А. В. Висоцький

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дисертаційної роботи. Семантична реконструкція лексичних одиниць входить до актуальних завдань історичної лексикології української мови. У цьому аспекті особливе значення надається системному аналізу лексики, зафіксованої в писемних пам'ятках різних хронологічних періодів. Для всебічного вивчення історії української мови надзвичайно важлива реконструкція семантики давніх слів, уживаних в писемних пам'ятках, які були написані або перекладені (з грецької, сербської та інших мов) у Київській Русі. Ефективний шлях, за допомогою якого стає можливим різнобічний опис лексико-семантичної системи мови на конкретному історичному зрізі, – вивчення окремих лексико-семантичних і тематичних груп.

Актуальність роботи визначена необхідністю системного дослідження іменників на позначення *назв прикрас* – великого шару семантично об'єднаних лексичних одиниць, зафіксованих східнослов'янськими писемними пам'ятками XI–XIV ст.

Основні принципи аналізу лексико-семантичних і тематичних груп в історичному аспекті були розроблені у працях таких учених, як Г. О. Богатова, М. Я. Брицин, В'яч. Вс. Іванов, В. В. Колесов, Б. О. Ларін, А. С. Львов, В. В. Німчук, Л. М. Полюга, В. М. Топоров, О. М. Трубачов та ін., розвинуті і поглиблені в численних наукових розвідках, присвячених окремим лексичним об'єднанням XI–XIV ст. Об'єктом уваги лінгвістів слугувала юридична та дипломатична лексика (Н. В. Артикуца, М. Я. Брицин, Ф. П. Сергєєв, О. Р. Чмир), назви тварин (Н. В. Адамчук, Г. Ф. Одинцов, Б. М. Проценко), назви напоїв та продуктів харчування (З. Г. Козирєва, В. І. Невоїт, Н. М. Полякова), термінологія родинних стосунків та весільних обрядів (О. М. Трубачов, В. Т. Шевченко), метеорологічна лексика і назви сузір'їв (В. М. Касьянова, Л. Ф. Фоміна), медична термінологія (В. М. Брицин, Т. В. Олещук), іменники і прикметники зі значенням соціально-етичної оцінки особи (Г. В. Межжеріна), абстрактна лексика (Л. М. Полюга), лексика військової справи (Ф. П. Сороколетов), назви християнських споруд (О. В. Прискока), дієслова фізичної дії (І. М. Нечитайло), назви металів у давньослов'янських мовах (В'яч. Вс. Іванов), назви руки та її частин у східнослов'янських мовах (Л. В. Вялікіна), назви промислів (рибальство, полювання) (В. І. Гончаров), предметно-побутова лексика (Г. М. Лукіна), назви головних уборів (Т. Л. Беркович), назви одягу (Г. М. Миронова). Семантика значної кількості лексем розглянута дослідниками у зв'язку із вивченням лексичного складу пам'яток певної жанрової та стильової приналежності. Так, значну увагу приділено особливостям функціонування лексем у Київському літописі (В. Ю. Франчук), діловій українській писемності XIV–XVIII ст. (М. М. Пещак, В. А. Передрієнко, В. Й. Горобець), церковнослов'янських текстах (Л. П. Жуковська, О. І. Леута, П. Г. Житецький, Л. П. Гнатюк, Г. І. Лиса).

Незважаючи на велику кількість наукових розвідок, присвячених лексико-семантичним і тематичним групам XI–XIV ст., комплексний аналіз іменників XI–XIV ст. на позначення прикрас не проводився. У лінгвістичних працях трапляються лише фрагментарні описи окремих іменників на позначення ювелірних прикрас,

оздоб одягу або елементів інтер'єру (Ю. Д. Аксентон, Л. А. Булаховський, Г. В. Войтів, Т. В. Гамкрелідзе, В'яч. Вс. Іванов, П. Ковалів, Г. М. Лукіна, А. С. Львов, В. В. Німчук, О. М. Трубачов, М. І. Чікало). Досліджуючи семантику і особливості функціонування предметно-побутової лексики XI–XIV ст. (назви головних уборів, одягу, посуду, хутра тощо), Г. М. Лукіна приділяє увагу етимологічним витокам та основним лексичним значенням окремих назв прикрас і коштовного каміння.

Наша увага до назв прикрас зумовлена не тільки лінгвальними, а й екстралінгвальними чинниками. Писемні пам'ятки XI–XIV ст. містять чимало відомостей про окремі види прикрас тіла, елементи оздоблення одягу, храмові оздоби тощо. В археологічних, етнографічних та мистецтвознавчих працях (А. В. Арциховський, С. О. Висоцький, Хв. Вовк, Г. В. Врочинська, І. Є. Забелін, Ю. Є. Кондаков, Г. Ф. Корзухіна, С. С. Лисенко, Г. С. Маслова, Т. М. Ніколаєва, П. С. Пеняк, Н. Л. Пушкарьова, Б. О. Рібаков, П. П. Толочко, І. Г. Шовкопляс) неодноразово підкреслено, що саме на цей час припадає розквіт ювелірного мистецтва в Київській Русі.

Поняття *прикраса* є досить широким, а самі прикраси слугують об'єктом дослідження різних галузей знань (археологія, мистецтвознавство, міфологія, фольклористика та ін.). Багатоплановість дефініції цього терміна спричинила необхідність звуження меж дібраних лексичних одиниць. У дисертаційній роботі насамперед представлені іменники, які в східнослов'янських пам'ятках XI–XIV ст. позначали ювелірні вироби – прикраси (пальця, руки, шиї) та оздоби одягу (комірця, пояса тощо). Крім того, розглянуто назви дорогоцінних металів і коштовного каміння, з яких виготовляли ювелірні прикраси. Проаналізовано також збірні іменники та іменники з загальним значенням „прикраса”, вжиті в писемних пам'ятках досліджуваного періоду для позначення певного *виду* оздоби або прикрас у цілому. Загальний обсяг дослідженого матеріалу – 120 лексичних одиниць (понад 4,5 тис. вживань).

Дослідження лексики XI–XIV ст. пов'язане з цілим рядом таких складних і до сьогодні дискусійних питань, як мовна ситуація в Київській Русі і відбиття тогочасної мовної норми в писемних пам'ятках, витоки і періодизація української мови, варіантність і синкретична семантика давніх лексем, співвідношення питомих і церковнослов'янських елементів у текстах, стильова своєрідність писемних пам'яток та їх діалектна стратифікація, використання термінів на позначення мови писемних пам'яток часів Київської Русі та ін. Вважаємо за необхідне зауважити, що в дисертаційній роботі означення *східнослов'янський* вжито тільки в словосполученні *східнослов'янські писемні пам'ятки* і в жодному випадку не є назвою мови, якою спілкувалися за часів Київської Русі.

Мета дисертаційної роботи полягає в з'ясуванні походження, семантичної структури, жанрово-стильової диференціації та структурно-семантичних зв'язків іменників на позначення прикрас у східнослов'янських писемних пам'ятках XI–XIV ст.

Досягнення поставленої мети передбачає виконання таких завдань:

- розглянути загальнотеоретичні засади вивчення лексичного складу писемних пам'яток часів Київської Русі – основного джерела дослідження української мови давніх періодів її формування;
- визначити кількісний склад лексико-семантичного поля „назви прикрас” у писемних пам'ятках східних слов'ян XI–XIV ст.;
- дослідити генезу, уточнити етимологію конститuentів лексико-семантичного поля „назви прикрас”, з'ясувати причини динамічних зрушень у межах аналізованого угруповання впродовж XI–XIV ст.;
- реконструювати семантичний обсяг, простежити історію розвитку значень досліджуваних лексем в XI–XIV ст., описати особливості сполучуваності, жанрово-стильової диференціації досліджуваних лексем;
- з'ясувати умови збереження або, навпаки, втрати цих лексем в українській та інших слов'янських мовах.

Об'єктом дослідження є іменники, вжиті у східнослов'янських писемних пам'ятках XI–XIV ст. на позначення різних видів прикрас.

Предмет дослідження – семантика та функціонування у східнослов'янських писемних пам'ятках XI–XIV ст. іменників на позначення назв прикрас.

Основним джерелом матеріалу слугують оригінальні, створені в Київській Русі, писемні пам'ятки XI–XIV ст., а також зроблені в Київській Русі переклади. Матеріал охоплює різноманітні в жанровому відношенні тексти – літописи, сказання, повісті, житія, патерики, прологи, грамоти тощо. Додатковим джерелом матеріалу є історичні словники: „Материалы для словаря древнерусского языка” І. І. Срезневського, „Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.)” (незакінчене видання), „Словарь русского языка XI–XVII вв.” (видання триває), „Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.”, „Словник української мови XVI – першої половини XVII століття” за ред. Д. Г. Гринчишина. Для встановлення генези і динаміки семантики лексем залучені матеріали етимологічних словників („Етимологічний словник української мови” за ред. О. С. Мельничука, „Этимологический словарь славянских языков” за ред. О. М. Трубачова, етимологічні словники російської мови О. Г. Преображенського, М. Фасмера, П. Я. Черних, „Этымалагічны слоўнік беларускай мовы” за ред. Г. А. Цихун), а також тлумачних, діалектних та, принагідно, словників інших типів, переважно в межах слов'янської лексикографії.

Методи дослідження. Для розв'язання визначених завдань у дисертаційному дослідженні використані такі методи: *описовий*, *порівняльно-історичний* і *зіставний* з елементами зовнішньої та внутрішньої реконструкції (для уточнення походження лексичних одиниць, виявлення відмінностей у семантичному розвитку слів), *структурний* із застосуванням методики компонентного аналізу (для реконструкції семантичної структури досліджуваних іменників), елементи статистичного аналізу.

Наукова новизна дослідження. Дисертаційна праця є першим системним комплексним дослідженням іменників, які в східнослов'янських писемних пам'ятках XI–XIV ст. уживалися на позначення прикрас. Лексико-семантичний аналіз слів на позначення ювелірних прикрас і оздоб одягу, зафіксованих у

пам'ятках XI–XIV ст., здійснено в семасіологічному, генетичному, функціональному аспектах. Уперше на основі текстових і словникових джерел визначено максимально повний корпус лексико-семантичного поля „назви прикрас”. Досліджено походження, уточнено етимологію конститuentів лексико-семантичного поля давніх іменників. Послідовно реконструйовано семантичну структуру, з'ясовано шляхи семантичного розвитку номінацій на позначення прикрас. Проведено корекцію словникових дефініцій лексем. Виявлено структурну організацію вказаного лексичного об'єднання на хронологічному зрізі XI–XIV ст., досліджено структурно-семантичні зв'язки, з'ясовано причини динамічних зрушень у межах аналізованого угруповання. З'ясовано долю цих лексем у *сучасній українській та інших слов'янських мовах*.

Теоретичне значення роботи полягає в тому, що комплексний лексико-семантичний аналіз назв прикрас розширює наукові уявлення про характер і закономірності формування словникового складу української, а також інших мов, насамперед слов'янських. Матеріали дослідження можуть бути використані під час розробки таких теоретичних питань історичної лексикології, як структурно-системні відношення всередині лексико-семантичних об'єднань, особливості семантичної структури лексичних одиниць на давніх хронологічних зрізах тощо, а також питань мистецького, історичного, культурологічного характеру.

Практичне значення дослідження визначене можливістю використання його результатів при викладанні курсів лексикології, семасіології, етнолінгвістики, українознавства, історії української мови, у лексикографічній практиці, зокрема з укладання історичних словників української та інших східнослов'янських мов.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертації затверджена на засіданні вченої ради Гуманітарного інституту Національного авіаційного університету від 14 лютого 2008 року, протокол № 4. Тема дисертаційного дослідження уточнена на засіданні наукової координаційної ради „Українська мова” Національної академії наук України (протокол №307/1619 від 25 грудня 2008 року). Дисертація пов'язана із загальною науковою темою кафедри українознавства Гуманітарного інституту Національного авіаційного університету „Лінгвістичне дослідження і лексикографічний опис термінології документознавства та інформаційної діяльності” (№ 29/12.01.01).

Апробація результатів дисертації. Основні положення та результати праці оприлюднені протягом 2008–2010 років у доповідях на 10 наукових і науково-практичних конференціях: XVII, XVIII, XIX Міжнародній науковій конференції ім. проф. Сергія Бураго „Мова і культура” (Київ, 2008; 2009; 2010); Міжнародній науковій конференції „Мовно-культурна комунікація в сучасному соціумі” (Київ, 2008); X Міжнародній науковій конференції „Семантика мови і тексту” (Івано-Франківськ, 2009); Всеукраїнській науковій конференції за участю молодих учених „Етнічні мовно-культурні моделі світу в контексті українського перекладознавства: до 90-річчя Миколи Лукаша” (Київ, 2009); Всеукраїнській науково-практичній конференції „Сучасна україністика: наукові парадигми мови, літератури і документознавства” (Київ, 2009); III Міжнародній науковій конференції „Мова, культура і соціум у гуманітарній парадигмі” (Кам'янець-Подільський, 2009); Міжнародній науковій конференції „Думка й слово: традиції О. Потебні й сучасна

філологічна наука (до 175-річчя О. Потебні)” (Київ, 2010); III Міжнародній науковій конференції „Лінгвалізація світу” (Черкаси, 2010).

Публікації. Теоретичні та практичні результати дисертації викладено в 9 одноосібних статтях, опублікованих у виданнях, затверджених ВАК України як фахові.

Структура роботи. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів з висновками, висновків, списків використаної літератури (328 позицій), використаних джерел (132 писемні пам’ятки XI–XIV ст.), словників (51 словник), реєстру досліджуваних назв прикрас (120 слів). Загальний обсяг роботи – 266 с., із них основного тексту – 205 с.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано вибір та актуальність обраної теми, визначено ступінь її наукової розробленості, окреслено зв’язок із науковими програмами, планами, темами, сформульовано мету та завдання роботи, методи дослідження, висвітлено наукову новизну, теоретичне та практичне значення. Подано інформацію про апробацію та публікацію результатів дослідження, представлено структуру дисертації.

Перший розділ „**Лексико-семантичне поле „назви прикрас” у писемних пам’ятках XI–XIV ст.: історія вивчення та принципи дослідження**” містить розгляд історії вивчення лексико-семантичних об’єднань давніх періодів та становлення принципів їх аналізу, з’ясування вузлових питань їх структурної організації, принципи виділення макро- і мікроконституентів усередині лексико-семантичного поля.

У результаті аналізу виявлено, що наявні лінгвістичні роботи висвітлюють лише деякі аспекти вивчення окремих лексем на позначення ювелірних прикрас, що розглянуті (переважно принагідно) у працях Ю. Д. Аксентона, Л. А. Булаховського, Г. В. Войтів, Т. В. Гамкрелідзе, В’яч. Вс. Іванова, П. Коваліва, Г. М. Лукіної, А. С. Львова, В. В. Німчука, О. М. Трубачова, М. І. Чікало, тоді як ґрунтовного опису назв прикрас, зафіксованих у текстах XI–XIV ст., на сьогодні бракує.

У дослідженні враховано, що *прикраса* – це предмет, який сприймається людиною або соціумом як невід’ємний елемент мистецтва, що виконує декоративну роль в ансамблі вбрання або помешкання і здатен набувати глибокого змісту та значення в процесі свого функціонування. У деяких лінгвістичних працях у рамках назв прикрас досліджено такі лексеми, як *одежда, короуна, Ув#сло, тһльникъ, крьсть* тощо. Оскільки ці іменники позначають предмети, які не стільки виконували художньо-естетичну функцію, скільки були ознакою соціального та майнового рівня особи, вони репрезентують інші тематичні групи, а саме: „загальні назви одягу”, „назви головних уборів” або ж „назви атрибутів християнства”. Попри те, що ці предмети зазвичай були оздоблені різними коштовними матеріалами, вони не були власне прикрасами, мали інше призначення, виконували інші функції, тому вони належать до інших лексико-семантичних об’єднань.

У загальних рисах охарактеризовано проблематику вивчення назв прикрас в археологічних, мистецьких та етнографічних роботах (А. В. Арциховський, Г. В. Врочинська, І. Є. Забелін, М. П. Кондаков, Г. Ф. Корзухіна, Г. С. Маслова, Т. М. Ніколаєва, П. С. Пеняк, Н. Л. Пушкарьова, Б. О. Рібаков, З. М. Сергєєва, П. П. Толочко, І. Г. Шовкопляс та ін.).

Значну увагу в розділі приділено систематизації основних критеріїв виділення лексико-семантичних і тематичних груп, розмежуванню змісту понять *лексико-семантичне поле*, *лексико-семантична група*, *тематична група* (О. С. Ахманова, С. Г. Бережан, Л. В. Бублейник, М. П. Кочерган, Л. А. Лисиченко, Ж. П. Соколовська та ін.). Досвід системного дослідження давніх лексико-семантичних і тематичних груп XI–XVII ст., у тому числі окремих шарів східнослов'янської лексики XI–XIV ст. (Н. В. Адамчук, Т. Л. Беркович, М. Я. Брицин, В. М. Бріцин, Л. В. Вялікіна, В'яч. Вс. Іванов, В. М. Касьянова, З. Г. Козирєва, Г. М. Лукіна, Г. В. Межжеріна, Г. М. Миронова, В. І. Невоїт, І. М. Нечитайло, В. В. Німчук, Г. Ф. Одинцов, Н. М. Полякова, О. В. Прискока, Б. М. Проценко, Ф. П. Сергєєв, Ф. П. Сороколетов, О. М. Трубачов, Л. Ф. Фоміна, О. Р. Чмир, В. Т. Шевченко та ін.), засвідчує, що лексико-семантичні й тематичні групи давніх хронологічних зрізів мають свою специфіку порівняно з лексико-семантичними об'єднаннями сучасної лексики і тому потребують особливого підходу до аналізу структурно-семантичних зв'язків.

Дослідження будь-якого шару лексики завжди пов'язане з вивченням структурних відношень. Ієрархічні відношення між конститuentами всередині розгляданого лексико-семантичного поля підпорядковані загальним законам. Для виявлення системних зв'язків усередині лексико-семантичного поля вважаємо за доцільне застосовувати польовий підхід до вивчення лексики, спираючись на методику аналізу, розроблену Й. А. Стерніним, З. Д. Поповою, М. В. Нікітіним. Аналіз структурно-семантичної організації лексико-семантичного поля „назви прикрас” показав, що: а) кожна група має своє спільне значення; б) у межах окремих тематичних груп існують міцні лексико-семантичні зв'язки; в) межі поміж тематичними групами є рухомими, зміни в їхньому складі зумовлені змінами в семантиці конститuentів.

У зв'язку з проблемою визначення структури лексико-семантичного поля „назви прикрас” набуває ваги питання функціональної значущості лексем у формуванні ядра та периферії поля, при цьому дослідження периферійних іменників, які належать до лексико-семантичного поля „назви прикрас”, не менш важливе, ніж вивчення ядерних конститuentів. Для характеристики феномену спорадичного відбиття в давніх писемних пам'ятках факту існування лексеми (або певного її значення) використано термін *реверберація*, запропонований Г. В. Межжеріною.

Під час дослідження семантики і особливостей функціонування давніх лексем набула нагальності потреба торкнутися проблеми мовної норми, оскільки мовна ситуація в Київській Русі була досить складною, навіть мову тогочасних писемних текстів називають по-різному: давньоруська, давньокиївська, давньоукраїнська, протоукраїнська, малоруська, південноруська, давньоруськоукраїнська та ін. (Л. А. Булаховський, О. Горбач, Ю. О. Карпенко,

А. Ю. Кримський, М. О. Максимович, В. В. Німчук, І. І. Огієнко, Г. П. Півторак, В. М. Русанівський, О. О. Шахматов, Ю. В. Шевельов та ін.). Саме на цей час припадає формування лексичних, фонетичних, фонематичних та морфологічних рис літературної української мови. Це, зокрема, позначилося на наявності різного роду варіантів у писемних пам'ятках досліджуваного періоду, кількість яких, як показав аналіз, виявилася значною.

У дослідженні з'ясовано, що визначення семантичного обсягу лексико-семантичного поля „назви прикрас” нерозривно пов'язане з історико-етимологічним аналізом лексем, уточненням їхніх етимологічних витоків, реконструкцією внутрішньої форми. Тому важливо, розглядаючи історію слова, відтворити його первинну форму та простежити зміни в діяхронії. Теоретичним засадам етимологічного аналізу присвятили свої роботи такі дослідники, як І. Р. Буніятова, Ж. Ж. Варбот, В. А. Глущенко, О. І. Іліаді, В. В. Левицький, Т. Б. Лукінова, О. С. Мельничук, А. П. Непокупний, Є. С. Отін, О. Д. Пономарів, О. О. Потєбня, О. Г. Преображенський, В. Г. Склярєнко, О. І. Соколевський, В. М. Топоров, Т. О. Черниш, О. О. Шахматов та ін. При цьому виявлено, що для реконструкції семантичної структури лексем XI–XIV ст. доцільно поєднувати методику компонентного аналізу з обов'язковим урахуванням процесів у розвитку семантичної структури слова в давні періоди. У роботі відзначено, що в лінгвістичній літературі представлені різні підходи до компонентного аналізу лексем (В. Г. Гак, Л. С. Вященко, Ю. Д. Апресян, З. Д. Попова, Й. А. Стернін, М. В. Нікітін та ін.), наслідком чого є певна невизначеність у розумінні деяких основоположних термінів, зокрема таких, як *семантичний компонент*, *семантичний відтінок*, *сема* тощо. Семантичні дослідження предметної лексики XI–XIV ст. пов'язані з певними труднощами не тільки лінгвального (розвинута варіативність), а й екстралінгвального (архаїзація артефактів) характеру.

Більшість лексем (50 найменувань), проаналізованих у другому розділі „**Особливості структури і семантики ядерних конститuentів лексико-семантичного поля „назви прикрас”**”, у пам'ятках східнослов'янської писемності XI–XIV ст. вжиті на позначення окремих видів прикрас (*гривна, жоуковина, кільце, монисто, п'рстьнь* тощо), що визначає їх належність до ядра лексико-семантичного поля „назви прикрас”. До ядра лексико-семантичного поля зараховано також іменники збірні та іменники з загальним значенням „прикраса”, хоча ця підгрупа охоплює як ядерні, так і периферійні компоненти. Серед представлених найменувань, яким притаманне загальне значення „прикраса”, виокремлено дванадцять назв різної природи: *благооукрашень~, богатство, доброта, добродѣтель, красота, коузнъ, лѣпота, Узоръ, Узорочь, Узорочи~, Украшени~, итварь*. Корені, що лежать в основі творення лексем *Узоръ, Узорочь, Узорочи~* та *Итварь*, сягають часів індоєвропейської мовної єдності. Праслов'янськими утвореннями є іменники *богатство, доброта, красота, Украшени~*. Слова *коузнъ, лѣпота* та композити *благооукрашень~, добродѣтель* етимологи відносять до церковнослов'янських. Особливістю групи збірних іменників та іменників з загальним значенням „прикраса” є відсутність у ній запозичень з інших мов.

У межах досліджуваної групи іменників виокремлено ядерні (*Узорь, Узорочь, Узорочи~, Украшени~, Итварь*) та периферійні (*благоукрашень~, богатство, доброта, добродѣтель, красота, коузнь, лѣпота*) одиниці. Ядерні компоненти зафіксовані в східнослов'янських текстах на позначення сукупності різноманітних елементів оздоблення тіла, коштовних ужиткових, зокрема культових, предметів або деталей ошатних приміщень, насамперед храмових. Лексеми, що для лексико-семантичного поля „назви прикрас” є периферійними, у досліджуваних текстах зафіксовані переважно у своїх основних значеннях – на позначення таких загальних понять, як *краса, добро, багатство* та ін. Значення „прикраса” для таких слів є реверберованим.

Більшість збірних іменників та іменників з загальним значенням „прикраса” утворюють синонімічний ряд. Інтегральною для описаних слів є сема ‘прикраса’. Досліджувані лексеми зафіксовані в східнослов'янських текстах XI–XIV ст. зі значеннями широкого спектра: „цінності (ювелірні прикраси, коштовне каміння, золото)”, „прикраси урочистого одягу”, „ковані ювелірні вироби”, „жіночі прикраси”, „краса, пишність”, „зображення візерунків або прикрас”, „прикраси церковних стін” тощо.

Деякі лексеми (*богатство, доброта, красота* та ін.) в пам'ятках XI–XIV ст. мають високу частоту вживання і належать до активного словникового фонду, проте з загальним значенням „прикраса” вони використовуються рідко. Найчастотнішими в текстах досліджуваного періоду є іменники *Узорочи~* та *красота*. Встановлено, що ці лексеми найчастіше трапляються в літописних текстах. У процесі історичного розвитку одні периферійні лексеми утвердилися в основному значенні, інші із плином часу втратили значення „прикраса” (*коузнь, благоукрашень~*), ще інші (*лѣпота, узорочьє* та *итварь*) почали сприйматися як застарілі.

Віднесення до ядра лексико-семантичного поля „назви прикрас” більшості розглянутих у другому розділі лексем визначено тим, що вони в писемних пам'ятках XI–XIV ст. ужиті на позначення окремих видів прикрас. Насамперед це іменники, які позначали конкретні види жіночих і чоловічих прикрас, з-поміж них виокремлено тридцять вісім найменувань: назви прикрас руки (*жоуковина, обедь, пѣрстьнь*), назви шийних прикрас (*зривьна, манисто, ожсерели~*), назви нагрудних прикрас (*аламь, бармы, цата*), назви прикрас вуха (*къльтькъ, серьга, Усер#зь*), назви поясів та поясних прикрас (*капторга, по"сь, татацрь*). За основу для розподілу іменників на групи (підгрупи) взяте їхнє функціональне призначення. Спосіб носіння і локалізація на людському тілі різноманітних прикрас стали основними критеріями для виокремлення тематичних груп. Цей поділ є певною мірою умовним, оскільки межа поміж групами (підгрупами) рухома: частина цих слів входить до складу двох або більше тематичних груп. Наприклад, іменник *пленица* вжитий у текстах XI–XIV ст. на позначення не тільки шийних прикрас, а й прикрас голови. Слово *пленица* зараховано до складу тематичної групи „назви шийних прикрас”, оскільки воно в писемних пам'ятках частіше функціонує з лексичним значенням „шийна прикраса”, ніж зі значенням „прикраса голови”. Лексема *притькъ* реверберована в текстах XI–XIV ст. зі значеннями „шийна прикраса”, „браслет”, „сережка для носа”. Це найменування розглянуто в складі

тематичної групи „назви шийних прикрас”, хоча воно також є конститuentом груп „назви прикрас руки” та „назви прикрас вуха”. Іменник *обричь* виступає репрезентантом тематичних груп „назви прикрас руки” та „назви поясів та поясних прикрас”, оскільки в пам’ятках Київської Русі він засвідчений із такими значеннями, як „браслет”, „обруч, кільце” та „пояс”. У розглянутих випадках відбувається взаємопроникнення двох (іноді більше) тематичних груп.

Було встановлено, що іменники XI–XIV ст. з ядерним значенням „назви прикрас” становлять розвинену історично сформовану групу слів. Ядерними конститuentами лексико-семантичного поля „назви прикрас” є іменники, які в текстах використані на позначення прикрас руки, шиї, грудей, вуха, пояса.

Аналіз дозволив виявити таку специфічну рису структурної організації цього поля, як наявність в ядерній частині *суб’ядра*, яке складають шість іменників: *гривна, жоуковина, кільце, монисто, по"сь, пьрстьнь*. Слова позначені найбільшою частотою вживання в текстах та вирізняються синкретичною семантикою. У межах семантичної структури одного слова співіснують такі лексико-семантичні варіанти, як „шийна прикраса”, „прикраса оправи ікони”, „грошова одиниця” та ін.

Деякі із досліджених найменувань існують у варіантах, які виступають резервом можливого поповнення лексичного складу тематичних груп: *ожерели~ – огьрли~, переперь – перепель, манисто – монисто, обедь – ободь, петаль – паталь, ремень – ремени~, тр҃сна – тр҃сновитица, чепь – чепьчка*.

Переважна більшість лексем має індоєвропейське коріння: *гривна, монисто, пьрстьнь, чепь* та ін. Частина слів утворена в праслов’янську добу: *кільце, монисто, по"сь* тощо. Поява найменувань *верижица, тр҃сна (тресна, тр҃зна), тр҃сна (треснь), тр҃сновитица, цата (ц#та)* викликана потребами перекладацької діяльності книжників. До старослов’янізмів належать сім найменувань: *монисто, пленица, по"сь, притькъ, ремень, тр҃сна, ц#та*. Кількісний склад досліджуваних назв поповнився за рахунок запозичень з інших мов: *бармы, серьга* та ін. Основними джерелами запозиченої лексики стали латинська, грецька та деякі тюркські мови. Іменники *петаль, паталь, петала, притькъ* є кальками з грецької мови.

В основі внутрішньої форми низки іменників лежать найменування окремих частин тіла – шиї, горла (*гривна, монисто, ожерели~*), руки (*обричь*), пальця (*пьрстьнь*) тощо. Внутрішня форма слів *обедь, ободь, кільце* пов’язана з позначенням предметів у формі кола або дуги. В основі внутрішньої форми таких лексем, як *разнизано, Ув#зени~, Ув#сло, чепь* та деяких інших лежать позначення окремих дій – рознизувати, зв’язувати, чіпляти тощо.

У сучасній українській та інших слов’янських мовах збереглася лише частина досліджуваних найменувань. Семантична структура іменників з ядерним значенням „прикраса” також із часом помітно звузилася. Аналіз писемних пам’яток та вивчення археологічних джерел дають підстави припускати, що в XI–XIV ст. обсяг найменувань прикрас був набагато ширшим за лексичний корпус, відображений у текстах, що дійшли до наших часів і стали доступними для студіювання.

Іменники *къльтъкъ*, *петало* не зафіксовані в „Словаре русского языка XI–XVII ст.” та словнику І. І. Срезневського. Слова *манисто*, *огърли*~, *перепель* не наведені в „Словаре древнерусского языка (XI–XIV вв.)”. Виконаний аналіз дозволив дещо уточнити семантику іменників аналізованої сфери, зокрема для лексем *гривна*, *кольце*, *цата* було уточнено значення та виявлено, що їх семантична структура ширша, ніж це представлено в словниках.

У третьому розділі „**Особливості структури і семантики периферійних конститuentів лексико-семантичного поля „назви прикрас”**” проаналізовано 70 лексем, які належать до периферії лексико-семантичного поля „назви прикрас”. У писемних східнослов’янських пам’ятках XI–XIV ст. досліджувані іменники вжиті на позначення назв дорогоцінних металів (*злато*, *сребро*), родових назв коштовного каміння (*камїнь*, *камени*~, *камыкъ*), назв дорогоцінного каміння (*адамантъ*, *акинфъ*, *анфраксъ*, *варилионъ*, *измарагдъ*, *кармакауль*, *лаль*, *лигоурионъ*, *пазнонь*, *памфиръ*, *сапфиръ*, *топази*, *фарсисъ*, *хрусолифъ*, *хонтъ*), назв напівдорогоцінного каміння (*аметист*, *ахатъ*, *магнитъ*, *ониксъ*, *сардикъ*, *сардонихъ*, *хроусталь*), назв прикрас органічного походження (*жемчоугъ*, *бисеръ*).

Описані в цьому розділі слова мають складну семантичну структуру. Досліджувані іменники власне не є назвами окремих прикрас, проте в пам’ятках вони позначали сукупність різноманітних прикрас, виготовлених з того чи іншого каміння або металу (*хонтъ* – „прикраси з хонту”, *сребро* – „прикраси зі срібла”). В епоху Київської Русі предмети з цих матеріалів прикрашали урочистий одяг, оправи ікон, предмети побуту, споруди, були оздобами тіла тощо. Саме тому в семантичній структурі досліджуваних лексем можливо виділити такі лексико-семантичні варіанти, як „прикраса тіла” (перстень, браслет, намисто, сережка, пояс тощо), „прикраса одягу” (пряжка, комірець, візерунок, вишивка та ін.), „прикраса церкви”, „прикраса оправи ікони”, „прикраса окладу книги” тощо.

Звернення до контексту дозволило виділити – як основні – семи кольорової гама (‘червоний’, ‘золотий’, ‘зелений’ та інші), які окреслюють семантику цілого ряду слів. В основі внутрішньої форми більшості назв коштовного каміння лежить позначення кольору: *акинфъ* – „червоний”, *аметист* – „червоно-фіолетовий”, *анфраксъ* – „колір вугілля”, *змарагдъ* – „зелений”, *лаль* – „червоний”, *онухионъ* – „колір нігтя”, *хрусолифъ* – „золотий” тощо. Внутрішня форма значної частини досліджуваних іменників мотивована позначенням місцевості: лексеми *ахатъ*, *лигоурионъ*, *магнитъ*, *памфиръ*, *сардикъ*, *топази*, *пазнонь*, *фарсисъ* утворені від таких топонімічних назв, як річка Ахатес, острів Топазус, гора Магnezія, держава Памфілія, міста Лігурія, Сарди, Паза, Фарсіс.

Зі структурного погляду для аналізованого історичного періоду виявився продуктивним морфологічний спосіб творення слів розглянутих лексико-семантичних угруповань. Утворення великої кількості різноманітних варіантів (*жемчоугъ* – *женчоугъ*, *измарагдъ* – *исмарагдъ*, *измарагдъ* – *изморагдъ*, *адамантъ* – *адамантинъ*, *топази* – *тимпази*) призвело до надлишковості, і особливо це стосується лексичного шару, представленого в третьому розділі. Пов’язана з неусталеністю на той час лексичного складу мови і відсутністю певних механізмів його унормовування, наявність серед назв дорогоцінного та напівдорогоцінного каміння великої кількості варіантів і дублетів спричинила спорадичну фіксацію їх у

текстах, а в подальшому і поступову втрату в українській та інших слов'янських мовах.

Переважає більшість назв каміння є кальками з грецької мови (*адамантъ, топази* тощо). Окремі найменування запозичені з тюркських (*измарагдъ, бисъръ*) та латинської (*кармакауль, сапфиръ*) мов. Іменники тематичної групи „назви дорогоцінних металів” та родові назви коштовного каміння мають індоєвропейське коріння (*злато, сребро, камѣнь*).

Значну частину виявлених назв дорогоцінного каміння не фіксують історичні словники досліджуваного періоду. „Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.)” не подає слова *адамасъ, акинтъ, антраксъ, аотраксъ, аметист, амефусакии, аметоусонъ, амефистъ, ахатъ, вирилионъ, вирель, вирулионъ, ливирионъ, жемцоугъ, жомчоугъ, изморагдъ, исмарагдъ, кармакауль, лаль, легуринъ*. Іменники *адамантистъ, адамасъ, акинтъ, уакинфъ, уакинтъ, уакунтъ, амѣфусии, амефусакии, антраксъ, аотраксъ, ануфраксъ, ахатинъ, варилионъ, вирилионъ, вирель, вирулионъ, ливирионъ, жемцоугъ, кармакауль, лигоурионъ (лигурионъ), легуринъ, ониксъ, памфиръ, сардикъ, сардонихъ, топази, панъзии, фарсисъ, хрусолифъ* не представлені в словнику І. І. Срезневського. Лексеми *адамантистъ, акинфъ, акунтъ, акинтъ, амѣфустонъ, амѣфусии, амефусакии, аметоусонъ, амефистъ, ахатъ, ахатинъ, ахатисъ, онухионъ, аотраксъ, ануфраксъ, варилионъ, вирулионъ, ливирионъ, жемцоугъ, жомчоугъ, изморагдъ, исмарагдъ, кармакауль* відсутні в „Словаре русского языка XI–XVII вв.”.

У **висновках** підсумовуються основні результати дослідження.

Лексико-семантичне поле іменників зі значенням „прикраса” представляє досить розвинену історично сформовану систему слів, що характеризується активністю вживання, багатством семантичної наповненості, поліфункціональністю, структурною різноманітністю. Досліджуване поле має складну структуру, складаючись із цілого ряду тематичних груп і підгруп. Аналізуючи тематичні групи в діяхронії, доцільно спиратися на основні ознаки формування тематичних груп, враховувати те, що межі їх рухомі; зміни в їхньому складі зумовлені семантичними змінами; кожна група має спільне значення; у межах кожної групи відзначено лексичний зв'язок між значеннями і поняттями. Для виявлення системних зв'язків усередині лексико-семантичного поля давніх лексем цілком можливо застосовувати польовий підхід до вивчення лексики, спираючись на методику аналізу, розроблену Й. А. Стерніним, З. Д. Поповою, М. В. Нікітіним та ін. Для аналізу особливостей функціонування периферійних компонентів виявилось ефективним застосування поняття *реверберація* на позначення епізодичного відбиття в писемних пам'ятках факту існування в давній мові лексеми або одного з її значень. Під час опису лексичного значення варто зосереджувати увагу на таких важливих питаннях, як синтагматичний зв'язок лексем, семантика словосполучень, значення та відтінок, лексико-семантичні варіанти. Загалом семантичні дослідження на зрізі XI–XIV ст. пов'язані з певними труднощами не тільки лінгвального (розвинута варіантність), а й екстралінгвального (архаїзація певних артефактів) характеру.

У мові пам'яток східних слов'ян XI–XIV ст. лексика на позначення назв прикрас становила солідне за обсягом і виразно окреслене лексико-семантичне

поле. Досліджуване поле утворюють 120 найменувань та їхніх варіантів. Матеріал дослідження охоплює понад 4,5 тисячі уживань іменників зі значенням „прикраса” у східнослов’янських писемних пам’ятках XI–XIV ст. Ці слова представлені в різножанрових пам’ятках епохи Київської Русі (літописи, повісті, сказання, патерики, ізборники, прологи, мінеї, грамоти тощо). Переважна більшість назв прикрас зафіксована в літописних текстах. Назви коштовного каміння найширше представлені в перекладних пам’ятках. Унаслідок дослідження виявлено лексеми, наявність яких дотепер не отримала відображення в історичних словниках навіть із найповнішим реєстром: 24 найменування з розглянутого лексико-семантичного угруповання не зафіксовано в „Словаре древнерусского языка XI–XIV вв.” (*манисто, огърли~, перепель* та ін.), 25 слів не наведено в „Словаре русского языка XI–XVII ст.” (*къльтъкъ, исмарагдъ, кармакауль* та ін.), 31 лексему не згадує словник І. І. Срезневського (*адамантисть, акинфъ, петало* та ін.).

Іменники аналізованого лексико-семантичного поля в текстах XI–XIV ст. ужиті на позначення різних видів жіночих і чоловічих прикрас, називаючи предмети для прикрашання руки, шиї, вуха тощо (*кольце, серьга, чель*). Назви окремих прикрас або дорогоцінних матеріалів (*адаманть, жемчоугъ, золото, хроусталь*), які нашивали на урочистий одяг для його оздоблення (*аламъ, бармы*), часто зустрічаються у досліджуваних пам’ятках. Важливу структурну частину лексико-семантичного поля „назви прикрас” становлять збірні іменники та іменники з загальним значенням „прикраса” (*богатыство, доброта*).

Лексико-семантичне поле „назви прикрас” має чітку ієрархічно організовану структуру. 35% (43 одиниці) від загального обсягу поля становить ядерна частина, відповідно 65% (77 одиниць) – периферійна частина. Специфічною рисою структурної будови ядерного шару виступає наявність усередині нього *суб’ядра*, що охоплює лексеми *гривьна, жоуковина, кольце, монисто, по"сь, пьрстьнь*. У межах ядра і периферії поля виділяються макро- та мікрокомпоненти – тематичні групи й підгрупи. Аналіз виявив, що парадигматичні відношення в них розвинуті меншою мірою, ніж синтагматичні. Іменники розглянутого лексико-семантичного поля утворили складне структурне ціле, яке об’єднує одинадцять взаємопов’язаних тематичних груп. Поділ лексем на групи є певною мірою умовним, оскільки частина з лексем може бути віднесена до двох та більше тематичних груп (*кольце, обречь, пленица, притькъ*).

Ядро лексико-семантичного поля „назви прикрас” становлять п’ять тематичних груп, до складу яких входять назви прикрас руки, шиї, грудей, вуха, пояса. Багатокомпонентними є тематичні групи „назви шийних прикрас” (14 одиниць) та „назви нагрудних прикрас” (10 одиниць), тоді як решта груп особистих прикрас об’єднує по декілька одиниць: „назви прикрас руки” (6 одиниць), „назви поясів та поясних прикрас” (5 одиниць), „назви прикрас вуха” (3 одиниці). Серед периферійних тематичних груп найбільше семантичне навантаження припадає на групу „назви дорогоцінного каміння” (40 одиниць) і „назви напівдорогоцінного каміння” (17 одиниць), а найменше – на „назви дорогоцінних металів” (5 одиниць), „назви прикрас органічного походження” (5 одиниць), „родові назви коштовного каміння” (3 одиниці). У структурі дослідженого лексико-семантичного поля належить збірним іменникам та іменникам з загальним значенням „прикраса”.

Усередині цієї лексичної групи наявні ядерні та периферійні одиниці. Периферійні елементи поля „назви прикрас” за своєю основною семантикою входять до ядра інших лексико-семантичних полів.

Аналізовані іменники різняться за походженням. 36 % (44 найменування) мають спільнослов'янське походження, сягаючи праслов'янських або індоєвропейських часів. У праслов'янську епоху утворилася більшість ядерних лексем. 64 % (78 найменувань) розглянутих іменників, насамперед периферійного лексичного шару, становлять запозичення з інших мов. Серед них є грецизми, латинізми, тюркізми, германізми, зафіксовані одиничні запозичення з турецької, калмицької, монгольської мов. Основним джерелом лексичних запозичень для поля назв прикрас стала грецька мова, грецизмами передусім є назви дорогоцінного та напівдорогоцінного каміння.

Внутрішня форма іменників *гривна, обручь, ожерели~, монисто, пьрстьнь* пов'язана із найменуваннями окремих частин тіла – шиї, руки, пальця тощо. Внутрішня форма слів *кольце, обедь, ободь* мотивована позначенням предметів у формі кола або дуги. В основі внутрішньої форми лексем *разнизано, Ув#зени~, Ув#сло, чель*, а також слова *коузнь (кизь)*, що виступає в пам'ятках на позначення збірного поняття „прикраса”, лежить позначення окремих дій – способів виготовлення або носіння: рознизувати, в'язати, чіпляти, кувати тощо. Внутрішня форма більшості назв коштовного і напівкоштовного каміння пов'язана із найменуваннями кольорів: зеленого, червоного, жовтого тощо (*акинфь, амефисть, змарагдъ, лаль, хрусолифь* та ін.), а деякі з них мотивовані топонімами – назвами місць їх залягання: річок, гір, міст тощо (*ахатъ, памфирь, сардикъ, топази, фарсисъ* тощо).

Характерною особливістю досліджуваної лексики є співіснування в семантичній структурі одного слова кількох значень. Так, серед розглянутих лексем виявлені одиниці, які в різних пам'ятках доби Київської Русі виступають з такими лексико-семантичними варіантами, як „шийна краса”, „прикраса ікони”, „прикраса будівлі”, „грошова одиниця” тощо. Окремі іменники виявляють певну семантичну близькість, перебувають у відношеннях часткової (*жоуковина – пьрстьнь*) або повної синонімії (*хонтъ – акинфь*). Розширення семантики ядерних іменників пов'язане з утворенням відтінків значень („перстень з каменем”, „перстень з печаткою”, „перстень з гравіюванням”). Інтегральними для іменників лексико-семантичного поля „назви прикрас” є архісема ‘прикраса’ та семи ‘коштовний’, ‘яскравий’. У писемних пам'ятках значення досліджуваних лексем конкретизують такі диференційні семи, як ‘золотий’, ‘печатка’, ‘маленький’, ‘плетений’, ‘палаючий’, ‘зелений’ та ін.

Іменники лексико-семантичного поля „назви прикрас” мають різну частоту вживання в східнослов'янських писемних пам'ятках XI–XIV ст. Досліджувані найменування характеризуються широкою лексичною сполучуваністю, здатністю вступати у зв'язки з іншими словами в тексті. Найбільшою частотністю вирізняється сполучення іменників – назв прикрас із прикметником *золотий*. Найуживанішими в досліджуваних текстах є іменники *гривна, злато, бисеръ*, тоді як назви коштовного (дорогоцінного та напівдорогоцінного) каміння й абстрактних

іменників здебільшого є реверберованими, обмежуючись одиничними фіксаціями в пам'ятках тієї доби.

Тексти XI–XIV ст., які дійшли до наших часів, зберегли лише деяку частину лексем, що були в ужитку в епоху Київської Русі. Про те, що обсяг найменувань прикрас був набагато ширшим за число наявних у текстах лексем, свідчать матеріали і висновки археологічних, мистецьких та етнографічних розвідок. У сучасних слов'янських мовах функціонує лише третина давніх найменувань. Значна частина досліджуваних іменників більшістю слов'янських мов на сьогодні втрачена. Це спричинене, зокрема, тим, що в мові доби Київської Русі, за свідченням пам'яток, спостерігається надзвичайно розвинута варіативність лексичних одиниць, що порушує кількісне співвідношення ужитих іменників і значень, з якими вони виступають у текстах.

Реконструкція лексико-семантичного поля „назви прикрас” східнослов'янських іменників XI–XIV ст. дає цінний матеріал з історії мови давнього періоду і розкриває нові перспективи в дослідженні культурної спадщини Київської Русі.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Сібрук А. В. Лексема ЗОЛОТО у східнослов'янських текстах XI–XIV століть / А. В. Сібрук // Мова і культура. – 2009. – Вип. 11. – Т. V (117). – С. 180–184.
2. Сібрук А. В. Іменники зі значенням „нагрудна прикраса” у східнослов'янських текстах XI–XIV століть / А. В. Сібрук // Мовні і концептуальні картини світу : зб. наук. праць. – К. : Київськ. нац. унів. ім. Тараса Шевченка, 2009. – Вип. 26. – Ч. 3. – С. 127–131.
3. Сібрук А. В. Семантика іменників зі значенням „шийні прикраси” в східнослов'янських текстах XI–XIV ст. / А. В. Сібрук // Мова і культура. – 2009. – Вип. II (127). – С. 148–154.
4. Сібрук А. В. Іменники зі значенням „поясні прикраси” в східнослов'янських текстах XI–XIV ст. / А. В. Сібрук // Семантика мови і тексту : зб. наук. праць. – Івано-Франківськ : Прикарп. нац. унів. ім. В. Стефаника, 2009. – С. 307–309.
5. Сібрук А. В. Поняття мовної норми в давньоруських текстах XI–XIV ст. / А. В. Сібрук // Наукові праці Кам'янець-Подільського Національного університету імені Івана Огієнка : Філологічні науки : зб. наук. праць. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2009 – Вип. 20. – С. 609–612.
6. Сібрук А. В. Лексеми тематичної підгрупи „прикраси на пальці руки” у східнослов'янських текстах XI–XIV століть / А. В. Сібрук // Гуманітарна освіта в технічних вищих навчальних закладах : зб. наук. праць. – К. : ДП „Інформатично-аналітичне агентство”, 2009. – Вип. 16. – С. 65–72.
7. Сібрук А. В. Лексеми бисеръ и жемчюгъ у пам'ятках XI–XIV ст. / А. В. Сібрук // Мовознавчий вісник : зб. наук. праць. – Черкаси : Чабаненко Ю, 2010. – Вип. 10. – С. 122–126.
8. Сібрук А. В. Семантична характеристика іменників зі значенням „назви дорогоцінного каміння” (на матеріалі давньоруських писемних пам'яток XI–XIV

ст.) / А. В. Сібрук // Мовні і концептуальні картини світу : зб. наук. праць. – К. : Київськ. нац. унів. ім. Тараса Шевченка, 2010. – Вип. 29. – С. 238–244.

9. Сібрук А. В. Структурно-семантична динаміка назв напівдорогоцінного каміння / А. В. Сібрук // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія : Філологія : зб. наук. праць. – К. : Видавничий центр КНЛУ, 2010. – Т. 13. – № 1. – С. 85–91.

АНОТАЦІЇ

Сібрук А. В. Структура та семантика назв прикрас (на основі пам'яток XI–XIV ст.). – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук зі спеціальності 10.02.01 – українська мова. – Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, Київ, 2011.

У дисертації на матеріалі східнослов'янських писемних пам'яток XI–XIV ст. здійснено комплексний лексико-семантичний аналіз назв прикрас. Досліджувані іменники представлені в різножанрових текстах епохи Київської Русі (літописи, повісті, патерики, ізборники, прологи, мінеї, грамоти тощо). Вперше визначено кількісний склад лексико-семантичного поля „назви прикрас” (120 іменників XI–XIV ст.), виявлено генезу, уточнено етимологію, джерела та умови поповнення досліджуваного угруповання в період з XI до XIV ст. Реконструйовано семантичний обсяг аналізованих лексем, досліджено структурну організацію лексико-семантичного поля „назви прикрас”, описано структурно-семантичні зв'язки конститuentів цього поля. Визначено жанрово-стильову диференціацію іменників на позначення прикрас XI–XIV ст. Простежено історію розвитку значень розглянутих іменників у зазначений період, з'ясовано їхню долю в сучасній українській та інших слов'янських мовах.

Ключові слова: іменники зі значенням „прикраса”, пам'ятки писемності XI–XIV ст., Київська Русь, лексико-семантичне поле, тематична група, семантика.

Sibruk A. V. Structure and semantics of the names of decorations (on the texts basis XI–XIV centuries). – Manuscript.

The dissertation for a candidate degree in Philology in speciality 10.02.01 – Ukrainian language. – National Pedagogical University of M. P. Dragomanov, Kyiv, 2011.

The dissertation is devoted to the research of origin, semantic structure and semantic connections of nouns with a general meaning „decoration”, fixed in the East Slavic language of XI–XIV centuries. 120 nouns of lexically semantic field of the „name of decorations” were determined in the language of the Kyiv Russ in the XI–XIVth centuries. Nouns of this field are represented in the various texts of Kyiv Russ epoch (chronicles, novels, documents etc.).

These lexemes symbolized various kinds of jewels. They were wore on the arm, neck, ear (*кольце, обруч, серьга*). We also analysed the titles of precious materials. Among them: metals and stones (*злато, бисерь*). The genesis, etymology, sources and

reasons of addition to the probed groupment are described in the dissertation. It is specified in a period from the XIth to the XIVth centuries. Semantic structure of the above mention field, history of nation development of the described nouns in the given period, besides reasons of maintenance or loss of such lexemes in the modern Slavonic languages are observed in the dissertation.

Key words: names of decorations, texts of the XI–XIVth centuries, Kyiv Russ, lexically semantic field, thematic groups, lexical meaning.

Сибрук А. В. Структура и семантика названий украшений (на основе памятников XI–XIV вв.). – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.01 – украинский язык. – Национальный педагогический университет имени М. П. Драгоманова, Киев, 2011.

Диссертация представляет собой комплексное системное исследование происхождения, семантической структуры, жанрово-стилевой дифференциации и структурно-семантических связей существительных со значением „украшение”, зафиксированных в восточнославянских письменных памятниках XI–XIV вв.

Впервые определен количественный состав лексико-семантического поля „названия украшений” в языке восточных славян XI–XIV вв. Установлено, что изучаемое поле отличается многочисленностью (120 наименований) и четкой структурной организацией. Лексические единицы этого поля представлены в разножанровых текстах эпохи Киевской Руси (летописи, повести, патерики, сборники, прологи, минеи, грамоты и др.).

Существительные, употребляемые в текстах XI–XIV вв. для обозначения различных видов украшений, которые использовались для украшения руки, шеи, уха, груди (*кольце, обричь, серьга*) либо нашивались на торжественную одежду в качестве отделки (*аламь, бармы*). Лексико-семантическое поле охватывает также названия драгоценных материалов, из которых изготавливались украшения: металлов, камней, жемчуга. Важную структурную его часть представляют существительные, передававшие в памятниках времен Киевской Руси общее и собирательное значение ядерного понятия „украшение” (*благоукрашень~, богатство, добродѣтель, доброта, коузьнь (кизьнь), красота, лѣпота, Узорочь, Украшени~* и др.).

В диссертационной работе уточнены этимология, источники и условия пополнения исследуемой группы в период с XI по XIV вв. Почти половину наименований (36%) объединяют общие славянские истоки, праславянские и индоевропейские корни. Большая часть существительных (64%) является заимствованиями, прежде всего из греческого, латинского, некоторых тюркских и германских языков. К единичным относятся заимствования из турецкого, калмыцкого, монгольского языков. Незначительную долю составляют семантические и словообразовательные кальки греческих слов, образованные в свое время для потребностей многочисленных переводов, что оказалось одной из основных причин избыточной вариативности, связанной с наличием разнообразных вариантов.

Лексико-семантическое поле „названия украшений” представляет собой развитую исторически сформированную систему слов, которая характеризуется активностью употребления, богатством семантической наполненности, полифункциональностью, структурным разнообразием. В процессе исследования реконструирован семантический объем анализируемых лексем, изучена структурная организация данного поля, описаны структурно-семантические связи его конститuentов, прослежено развитие их семантики в рассматриваемый и последующие периоды, выявлены предпосылки для сохранения и условия, приведшие к утрате определенных лексем в современном украинском и других славянских языках. Характерной особенностью исследуемой лексики является сосуществование в семантической структуре одного слова нескольких значений, описать которые во всей полноте позволяют материалы памятников различных жанров, относящихся к эпохе Киевской Руси. Интегральными для описанных существительных являются архисема ‘украшение’, семы ‘ценный’, ‘яркий’. Значения исследуемых в диссертационной работе лексем актуализованы такими дифференциальными семами, как ‘золотой’, ‘печать’, ‘маленький’, ‘плетёный’, ‘пылающий’, ‘зеленый’ и др.

Существительные, которые входят в лексико-семантическое поле „названия украшений”, отличаются разной частотой употребления в восточнославянских письменных памятниках XI–XIV вв. Наибольшей частотностью характеризуется соединение существительных – названий украшений с прилагательным *золотыи*. Самыми употребляемыми в исследуемых текстах оказались существительные *гривна*, *злато*, *бисеръ*, тогда как названия ценных (драгоценных и полудрагоценных) камней и абстрактных существительных по большей части являются реверберованными, ограничиваются единичными фиксациями в памятниках данного периода.

Тексты XI–XIV вв. сохранили лишь часть лексем, которые были в обиходе в Киевской Руси, о чем косвенно свидетельствуют материалы археологических и этнографических работ. В современном украинском и других славянских языках функционирует треть давних наименований. Это объясняется, в частности, тем, что в языке времен Киевской Руси, по свидетельству памятников, наблюдается чрезвычайно развитая вариативность лексических единиц.

Реконструкция лексико-семантического поля существительных XI–XIV вв. с общим значением „украшение” дает ценный материал из истории языка давнего периода и раскрывает новые перспективы в исследовании культурного наследия Киевской Руси.

Ключевые слова: существительные со значением „украшение”, памятники письменности XI–XIV вв., Киевская Русь, лексико-семантическое поле, тематическая группа, семантика.